

OĞUZ RAYONUNUN FINDIQ BAĞLARINA ZƏRƏR VURAN GƏNƏLƏR

Zöhrə Musayeva, Gülnarə Aslanova

*AR ETN Zoologiya İnstitutu, Bakı
musayevazohra@mail.ru*

Böyük Qafqazın cənub yamaclarında yerləşən Oğuz rayonunun coğrafi mövqeyi, torpaq-ekoloji şəraiti torpaq-bitki örtüyünün zənginliyinə, kənd təsərrüfatının inkişafına böyük təsir göstərir. Dağ və düzən meşələri endemik və relikv bitkilərlə zəngin olan rayon ərazisində biomüxtəlifliyə daxil olan bütün faydalı bitki növlərinə (qoz, fındıq, şabalıd, alma, armud, zoğal, yemişan, gilə, alça, qarağat, moruq və s.) rast gəlinir.

Qoz-fındıq, şabalıd bağları isə Oğuz rayonunun sərvəti hesab edilir.

Respublikamızda təsərrüfat əhəmiyyəti fındıq bitkisi məhsul istehsalına və ixracına görə qərzəkli meyvə bitkiləri sırasında birinci yeri tutur.

“Son illər ən uğurlu və sürətli inkişaf dövrü Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan fındıqçılıq tək Oğuz, Qəbələdə deyil, Azərbaycanın bütün regionlarında sürətlə inkişaf edir, fındıq əkilən sahələr genişləndirilir. Bu sahənin inkişafına torpaq şəraiti, torpağın münbitliyi, iqlim, coğrafi vəziyyət, xarici bazarlara yaxın olmağımız və qədim İpək Yolu üzərində yerləşməyimiz təkan vermişdir” (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, 2018).

Ağac və kollar, ümumiyyətlə, bitkilər ətraf mühitin sağlamlığı, havanın təmizlənməsi, yüksələn temperaturun sabitləşdirilməsi iqlim dəyişikliyindən qorunmaq üçün vacibdir. Lakin qorunması vacib və zəruri olan bu bitkilərin də bir çox xəstəlik və zərərvericiləri mövcuddur və onlar mütəmadi olaraq, çoxlu sayda müxtəlif zərərverici buğumayaqlıların hücumuna məruz qalırlar. Nəticədə həmin bitkilər inkişafdan qalır və tədricən məhv olur. Hazırda fındıq kollarına ziyan vuran 70-dən çox zərərverici növlər məlumdur. Belə zərərvericilərdən biri də bitki gənələridir (*Acariformes:Actinidida*). Bu gənələrin zərərli fəaliyyətini azaltmaq üçün onların bioekoloji xüsusiyyətlərini bilmək mütləqdir. Bu məqsədlə də biz fındıq bitkisinə ziyan vuran bu sorucu gənələrin faunasının, yayılma yerlərinin, say dinamikasının və qida spektrinin öyrənilməsi üçün 2022-2023-cü illərdə Oğuz rayonu (41°04'15" N, 47°27'30" E) və Sincan kəndində (40°56'41" N, 47°34'54"E) müşahidələr əsasında ekoloji tədqiqatlar aparmış və nəticədə fındığın yerüstü hissələrinə zərər vuran müəyyən sayda növ tədqiq etmişik. Hörümçəkkimilər (*Arachnida*) sinfinə aid olan bu bitkiyeyən gənələrin əksəriyyəti ekosistemlərdə mühüm rol oynayır, fitosenozların kəmiyyət və keyfiyyət tərkibinin tənzimlənməsinə səbəbolma qabiliyyəti sayəsində bitki inkişafının qarşısını əhəmiyyətli dərəcədə alaraq, ciddi təhlükə yaradır. Fitofaq gənələrin əksər növləri koloniya halında yaşayır, yarpaqların alt tərəfində, damarlar boyunca düzülmüş olur, tökülmüş yarpaqların altında gizlənirlər. Sürfələr və yetkin fərdlər tumurcuq, zoğ və yarpaqların şirəsini sorur, digər orqanların formasında nəzərəcərpəcəq dərəcədə dəyişikliklər yaradırlar. Belə ki, zədələnmiş tumurcuqlar qeyri-normal inkişaf edir, çox vaxt cavan zoğların deformasiyası baş verir və yaxud artıq dərəcədə budaqlanma müşahidə olunur, yarpaqlar rəngini dəyişir, üzərində tor və ya müxtəlif formada fırlar əmələ gəir, fotosintezin sahəsi və intensivliyi azalır, bitki zəifləyir, infeksiyalara daha həssas olur və quruyaraq məhv olur. Tetranychidae fəsiləsinə aid olub tumurcuqlarda qışlayan kiçik gənələrin əksəriyyəti yazda cavan yarpaqları zədələyərək həmin yerə yumurta qoyurlar. Bir müddətdən sonra yarpağın səthində sürfələr əmələ gəlir və yazın sonunda yetkinləşirlər. Yüksək yay temperaturunda bəzi diş fərdlər qidalanmanı dayandırır və isti mövsümün sonuna qədər sığınacaq axtararaq köç edirlər.

Zərərverici gənələrdən *Trombidiformes* dəstəsinin fır əmələ gətirən və ya dördayaqlı gənələri – Tetrapodili də geniş yayılmışdır. Qurdabənzər və ya milşəkili olan bu mikroskopik gənələrin bədənləri parenximatöz (dərivari) xarakter daşıyır, yəni daxili orqanların arasındakı sahə eynitipli hüceyrələrdən təşkil olunmuş boş toxuma ilə dolu olur. Bu toxuma müxtəlif funksiyalar: ehtiyat qida maddələrinin toplanması, həzmetmə və s. daşıyır.

Fır gənələrinin diş fərdləri gün ərzində 1-5 yumurta qoyur. Həmin yumurtalardan isə sürfə, nimfa I, nimfa II və yetkin gənə inkişaf edir. Onlar bitkilərdə qidalanaraq, müxtəlif zədələrə – toxuma deformasiyası, yarpaqların qıvrılması, anormal budaqlanma və s. səbəb olurlar. Fırların daxilində yaşayaraq çoxalan bu gənələr çox tez böyüyürlər. Onlar qidalanma zamanı hüceyrənin qıfını deşərək oraya teratogen effekt (eybəcərlik) yaradan maddə ifraz edirlər. Nəticədə bitkilərdə müxtəlif patogen törədicilər inkişaf edir. Bu törədicilər bitkini zəiflədərək, onların dekorativliyinin itməsinə səbəb olur, məhsuldarlığı aşağı salır. Onlara çox yerdə, müxtəlif senozlarda rast gəlinir. Bu da onunla əlaqədardır ki, ot və ağaclar, kollar bu gənələr üçün əsas yem mənbəyi olmaqla bərabər, həm də onların məskunlaşdığı yerdir. Bu gənələrin dişiləri tumurcuq pulcuqlarının arasında, onların əsasında, zoğların damarları boyunca, budaqların uc hissəsində yerləşir və orada da qışlayırlar. Yazda əlverişli temperatur olduqda tumurcuqlardan çıxaraq yarpaq başlangıcına daraşır və yumurta qoymağa başlayırlar. Bunların inkişaf tsikli çox mürəkkəbdir: inkişafı 2 diş (yay və qış) formanın iştirakı ilə gedir, bir neçə nəsil verirlər. Birinci nəsil yumurta qoyan yay dişilərindən ibarət olur. Yay dişilərinin qoyduğu yumurtalardan çıxan gənələr əvvəlcə aktiv qidalanır və cavan yarpaqlarda çoxalaraq yay nəslə verməyə başlayır. Temperatur aşağı düşəndə və vegetasiya qurtaranda gənələr də qışlamaya gedirlər.

Fındıq kolları üzərində apardığımız ekoloji tədqiqat zamanı 4 fəsilə (Tetranychidae, Tenuipalpidae, Phytoptidae, Eriophyidae) və 8 cinsə aid 8 növün daha geniş yayıldığını müəyyən etmişik. Həmin növlər aşağıdakılardır:

Fəsilə Tetranychidae Donnadieu, 1875

Cins *Tetranychus* Dufour, 1832

Tetranychusurticae Koch, 1836

Cins *Eotetranychus* Oudemans, 1931

Eotetranychus pruni (Oudemans, 1931)

Cins *Panonychus* Yokoyama, 1929

Panonychus ulmi (C.L.Koch, 1836)

Cins *Homonychus* Wainstein, 1960

Homonychus kobachidzei (Reck, 1947)

Cins *Oligonychus* Berlese, 1886

Oligonychus caucasicus (Reck, 1956)

Fəsilə Tenuipalpidae Berlese, 1913

Cins *Cenopalpus* Pritchard et Baker, 1958

Cenopalpus pulcher (Canestrini et Fanzago, 1876)

Fəsilə Phytoptidae Myrray, 1877

Cins *Phytoptus* Dujardin, 1851

Phytoptus avellanae (Nalepa, 1889)

Fəsilə Eriophyidae Nalepa, 1888

Cins *Cecidophyes* Nalepa, 1889

Cecidophyes vermiformis (Nalepa, 1910)

Beləliklə, əhalinin maddi rifah halının yüksəldilməsi məqsədilə flora biomüxtəlifliyinin və mühüm əhəmiyyət kəsb edən faydalı bitkilərin qorunması zərurətini nəzərə alaraq, yüksək dərəcədə ixtisaslaşmış fitofaq zərərvericilərinin fəaliyyətini minimuma endirən mübarizə üsullarına, xüsusən də bioloji mübarizə üsuluna üstünlük vermək məqsəduyğun olardı.